

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΣΙΚΕΛΙΑΙ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Ἐν τῇ εἰς τὸ περιοδικὸν *Athenische Mitteilungen* 76, 1961, σ. 81 - 106, γερμανιστὶ δημοσιευθεῖση μελέτῃ τῆς Κυρίας ΣΕΜΝΗΣ ΚΑΡΟΥΖΟΥ συνάγεται ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἑρμῆς Ludovisi — ἄγαλμα ἀποδιδόμενον ὑπὸ τινων εἰς τὸν Φειδίαν — ἦτο «Ἑρμῆς Ψυχοπομπὸς» καὶ ἴστατο ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν Ἀθηναίων τῶν ἀποθανόντων εἰς τὴν παρὰ τὴν Κορώνειαν μάχην τὸ 447/6 π.Χ. Ὑποστηρίζεται ἐπίσης αὐτόθι ὅτι πρὸς τιμὴν των ἐγράφη ἐπίγραμμα ὑπὸ τοῦ Σοφοκλέους καὶ ὅτι τὴν ιδέαν τοῦ τοιοῦτου μνημείου συνέλαβεν ὁ Περικλῆς· «Κατεσκευάσθη αὐτὸ (δηλ. τὸ μνημεῖον) κατὰ διαταγὴν τοῦ Περικλέους, ὁ ὁποῖος ματαίως ἐπεζήτησε νὰ συκρατήσῃ τὸν Τολμίδην ἀπὸ τὴν ἐπιχείρησιν. Εἰς τὸ ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον εἶχε χαραχθῆ εἰς τὰ τεμάχια τοῦ μαρμάρου (τοῦ μνημείου), πιστεύει τις ὅτι ἀναγνωρίζει τὸν Σοφοκλέα. Μίαν καλύτερον συνεργαζομένην τριάδα ἀπὸ τὸν Σοφοκλέα, τὸν Περικλέα καὶ τὸν Φειδίαν δυσκόλως δυνάμεθα νὰ σκεφθῶμεν» (αὐτ. σ. 106).

Τὸ ἄνευ οὐδενὸς ἐνδοιασμοῦ ἐκφερόμενον «συμπέρασμα» τοῦτο στηρίζεται εἰς ἐρμηνευτικὸν σφάλμα τῶν ΡΕΕΚ - ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ ἐν σχέσει πρὸς ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐπίγραμμα¹. Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῆ ὅτι τὰ πορίσματα ταῦτα τῆς συγγραφῆς δὲν θὰ εἶχον συναχθῆ. ἐὰν αὕτη εἶχε ἀσχοληθῆ περισσότερον μὲ τὸ ἐπίγραμμα. Ἦδη ὁ Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΛΑΙΟΣ, ἔ. ἀ., ἀπέδειξεν ὅτι τὸ ὑπὸ τῶν ΡΕΕΚ - ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ θεωρούμενον ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τῶν θανόντων εἰς τὴν παρὰ τὴν Κορώνειαν μάχην κατ' ἀλήθειαν ἐποιήθη πρὸς τιμὴν τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων Ἀθηναίων καὶ ὅτι ἄνευ ἀμφιβολίας ἐπὶ τῶν λίθων, ἐφ' ὧν εἶχε χαραχθῆ τὸ ἐπίγραμμα, ἴσταντο αἱ στήλαι μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀποθανόντων.

Σήμερον ἡ ἀναπαράστασις τοῦ τάφου τῶν θανόντων ἐν Σικελίᾳ εἶναι ἐφικτή,

1 *Τλήμονες, οἷον ἀγῶνα μάχης τελέσαντες ἀέλι[τως]
ψυχὰς δαιμονίους ὠλέσατ' ἐν πολέμῳ!
Οὐ κατὰ δ[υσ]μενέων ἀνδρῶν σθένος, ἀλλὰ τις ὑμᾶς
ἡμιθέων θεῖαν εἴσοδον ἀντιάσας
ἔβλαψεν πρόφρων Ὀὐ — Ὀ ΔΕ δύσμαχον ἄγρον
ἐχθροῖς θρηεῖσας, — Ὀὐ ὑμετέρῳ
σὺν κατῷ ἐξετέλεσσε, βροτοῖσι δὲ πᾶσι τὸ λοιπὸν
φράζεσθαι λόγιον πιστὸν ἔθηγε τέλος.*

(Κατὰ φιλολογικὴν μεταγραφὴν).

Βιβλιογραφία.

Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ - W. ΡΕΕΚ, *AM* 57, 1932, σ. 142-146 :
ΡΕΕΚ, *Hermes* 68, 1933, σ. 353 - 356 : Α. ΠΑΠΑ-

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΛΑΙΟΣ, Ἐνάπλευσις 48, 1935,
σ. 20 : ὁ αὐτός, Ἰόνιος Ἀνθολογία, τεύχος 95-98, 1935,
σ. 10 - 12 : ΡΕΕΚ, *AM* 59, 1934, σ. 252 - 256 : C. M.
BOWRA, *Class. Quart.* 32, 1938, σ. 80 - 88 (= *Pro-*
blems in Greek Poetry, σ. 93 κ.ἐξ.) : K. REINHARDT,
Hermes 73, 1938, σ. 234 - 237 : Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥ-
ΛΟΣ - ΠΑΛΑΙΟΣ, Ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, σ. 98
- 105 : Α. CAMERON, *Harv. Theol. Rev.* 33, 1940,
σ. 97 κ.ἐ. : ΡΕΕΚ, *Griechische Vers - Inschriften*, I,
ἀριθ. 17 : ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *AM* 76, 1961, σ. 103 - 104 :
H. B. MATTINGLY, *Historia* 33, 1964, σ. 261 - 262 :
D. W. BRADEN, *Hesperia* 33, 1964, σ. 25 - 27.

διότι εϋρέθη και άνεγνωρίσθη άνευ οϋδεμιᾶς ἀμφιβολίας ὡς συνανήκουσα στήλη φέρουσα ὀνόματα θανόντων Ἀθηναίων (ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ΑΕ 1955, σ. 180 - 202).

Κατόπιν λεπτομεροῦς μελέτης ὄλου τοῦ σφζομένου ὑλικοῦ τοῦ μνημείου προέβημεν εἰς τὴν ἀναπαράστασίν του. Ἴσως αὕτη νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τροποποιηθῆ εἰς τινὰς λεπτομερείας ἀφορώσας εἰς τὸ μῆκος τοῦ μνημείου, τοῦτο ὅμως εἶναι ἐπουσιῶδες. Ἀναπαράστασιν ἀπεπειράθη καὶ ὁ D. A. BRADDEEN (Hesperia 33, 1964, σ. 26), ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τοὺς ἐν Κορωνεῖα θανόντας καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπιχείρημα τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐπιγράμματος ὑπάρχει ῥῶ μὲ οὐράν, R. Δὲν ἀνέφεραν ὅμως ὅτι ὑπάρχει καὶ ῥῶ χωρὶς οὐράν, P. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῶμεν διὰ ποίους λόγους θὰ ἀπηγορεύετο εἰς Ἀθηναῖον χαράκην νὰ γράψῃ ῥῶ μὲ οὐράν μετὰ τὸ 446 π.Χ. Θὰ πρέπη νὰ καταλάβουν μίαν ἡμέραν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰς ἐπιγραφάς, ὅτι τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων δὲν ἤλλαξαν κατόπιν νομοθετικῆς πράξεως καὶ ὅτι σχετικὴν μόνον σημασίαν ἔχουν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ δημοσιευθεῖσα στήλη τῶν θανόντων ἐν Σικελίᾳ ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι δὲν πρέπει νὰ πιστεύωμεν εἰς παρομοίας σχολαστικότητας. Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῆς στήλης (V 20) ἔχει χαραχθῆ καὶ τὸ ὄνομα ΦΡΥΝΟΣ. Τὰ γράμματα φῖ, ῥῶ, ὕ ψιλὸν καὶ νῦ εἶναι τόσον ἀρχαῖζοντα ὥστε, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ χρονολογήσωμεν ἐξ αὐτῶν τὴν ἐπιγραφὴν, θὰ ἔπρεπε νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἐχαραχθῆ περὶ τὸ 500 π.Χ.

Τὸ μνημεῖον, ὅπως τὸ ἀναπαρέστησεν ὁ BRADDEEN, δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὴν ὄψιν καὶ νομίζω ὅτι τοιοῦτο ἄκομψον καὶ ἀνελλήνιστον κατασκευάσμα ἦτο ἀδύνατον νὰ σχεδιασθῆ ἀπὸ Ἀθηναῖον ἀρχιτέκτονα τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ.

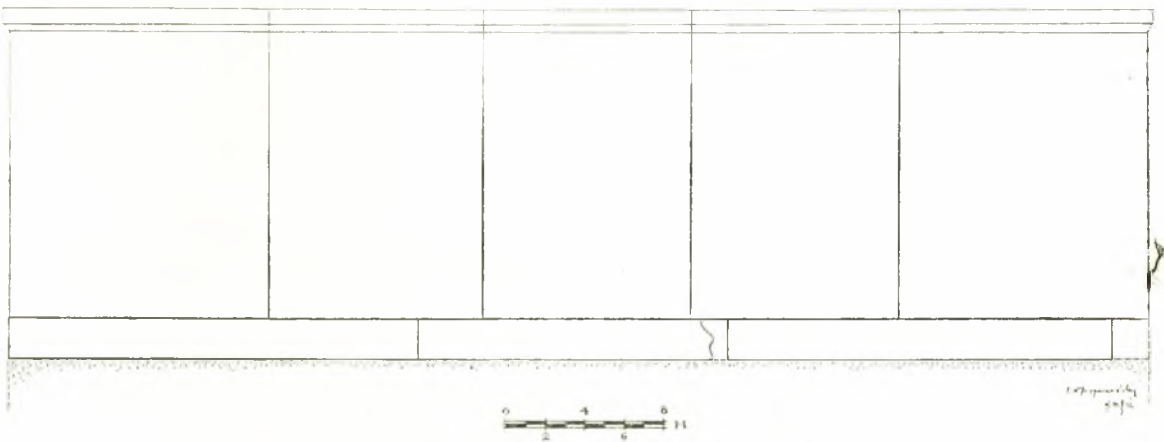
Ἡ εὔρεσις τῆς στήλης μὲ ὀνόματα θανόντων ἐν Σικελίᾳ ἐβεβαίωσε πανηγυρικῶς τὴν ἄποψιν τοῦ Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΛΑΙΟΥ, ὅτι καὶ τὸ ἐπίγραμμα ἀνήκει εἰς τοὺς θανόντας ἐν Σικελίᾳ, διότι αὕτη προσαρμόζεται κατὰ τρόπον ἀναντίρρητον εἰς τοὺς ὀγκολίθους τοὺς φέροντας τὸ ἐπίγραμμα, καὶ ἀπέδειξεν ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ χρονολογοῦνται κατὰ προσέγγισιν μὲν ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων, ἀκριβῶς δὲ μόνον ἐκ τοῦ περιεχομένου των. Οὕτω τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπίγραμμα, ἐκ μὲν τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων θὰ ἐτίθετο εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ., τὸ περιεχόμενόν του ὅμως μᾶς ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τοὺς νεκροὺς τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας.

Ἐκ τοῦ μνημείου τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων Ἀθηναίων σφζονται νῦν: 1) Τρεῖς ἐνεπίγραφοι λίθοι φέροντες τὸ πρὸς τιμὴν τῶν θανόντων ἐπίγραμμα (EM 12746α 12746β καὶ 12747) καὶ ἀπαρτίζοντες τὸ ἄνω μέρος τῆς κρηπίδος τοῦ μνήματος ἐπὶ ταύτης ἴσταντο αἱ στήλαι αἱ ἔχουσαι ἀναγεγραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν θανόντων Ἀθηναίων. 2) Ἡ τετάρτη ἐξ ἀριστερῶν ὡς πρὸς τὸν θεατὴν στήλη, περιέχουσα τὰ ὀνόματα τῶν θανόντων δύο φυλῶν, τῆς Αἰαντίδος καὶ τῆς Ἀντιοχίδος, εἰς δύο στήλας ἐκάστης, καὶ μίαν στήλην ὀνομάτων τῆς Ἰποθωντίδος φυλῆς (EM 13190). Ὁ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ΑΕ 1955, σ. 185, ἐπίστευσεν ὅτι ἡ ἐν IG I², 954 στήλη, ἡ ὁποία φέρει κατάλογον ὀνομάτων θανόντων ἐν πολέμῳ, ἀπετέλει μέρος τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων Ἀθηναίων. Τοῦτο εἶναι

ἀπαράδεκτον διότι α) Τὸ σύστημα γραφῆς εἶναι διάφορον, ὡς παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 185. β) Ὁ τόρμος προσαρμογῆς εἶναι διάφορος καὶ γ) διότι εἶναι διαφόρου πάχους¹.

Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν παραλλήλων μνημείων τοῦ δημοσίου σήματος καὶ ἄλλων ἐν τῷ Κεραμεικῷ σημάτων προέβημεν εἰς τὴν κατωτέρω ἀναπαράστασιν, εἰκ. 1 (κατ' ἐνώπιον), εἰκ. 2 (ἐκ τοῦ πλαγίου).

Ἐπὶ τοῦ μνημείου ἴσταντο πέντε στήλαι· αἱ δύο ἀκραῖαι ἦσαν μήκους κατὰ τὴν βάσιν + 1.315 αἱ δὲ λοιπαὶ τρεῖς, ἡ μὲν πρώτη συμφώνως πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας τόρμους + 1.09· αἱ διαστάσεις τῆς δευτέρας δὲν εἶναι γνωσταί. Τὸ μήκος τῆς τρίτης (ΕΜ 13190) εἶναι σήμερον + 1.025 ἀλλ' ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι εἰς τὴν ἀρχαιότητα θὰ ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερα. Ἐπειδὴ εἰς τὴν σωζομένην στήλην ἔχουν

Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ μνημείου κατ' ἐνώπιον.

γραφῆ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν 2¹/₂ φυλῶν, ἔπεται ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν καὶ τῶν δέκα ἀττικῶν φυλῶν θὰ εἶχον γραφῆ ἐπὶ τῶν τεσσάρων στηλῶν τοῦ μνημείου. Ἡ ἀνευρεθεῖσα στήλη, τετάρτη κατὰ σειρὰν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μνημείου, περιέχει τὰ ὀνόματα τῆς Ἴπποθωντίδος, τῆς Αἰαντίδος καὶ τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς. Ἐπειδὴ ἡ Ἀντιοχίς φυλὴ εἶναι ἡ τελευταία συμφώνως πρὸς τὴν δημοσίαν τάξιν τῶν φυλῶν ἐν Ἀθήναις, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ τῆς πέμπτης στήλης δὲν εἶχον ἀναγραφῆ ὀνόματα Ἀθηναίων στρατιωτῶν. Ἀντιθέτως ἡ πρώτη στήλη ἀνευ ἀμφιβολίας περιελάμβανε καὶ ὀνόματα Ἀθηναίων στρατιωτῶν.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο εἶδε καὶ περιέγραψεν ὁ περιηγητὴς Πausanias, I 29. 11-13. Ἐκ τῆς περιγραφῆς του δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν, τί εἶχεν ἀναγραφῆ ἐπὶ τῶν στηλῶν· *Μετὰ δὲ τοὺς ἀποθανόντας ἐν Κορίνθῳ στήλην ἐπὶ τοῖσδε ἐστάναι τὴν αὐτὴν σημαίνει τὰ ἐλεγεῖα, τοῖς μὲν ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Χίῳ τελευτήσασιν, τοὺς δὲ ἐπὶ τοῖς*

¹ Εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον κατὰ τὸν ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΝ ἀνήκει καὶ γωνιαῖος λίθος ἐκ πόρου (ΕΜ 13304), εὐρεθεὶς ὁμοῦ μετὰ τῆς στήλης (ΕΜ 13190). Ἐπειδὴ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ λίθος αὐτὸς ἀνήκει εἰς τὸ μνη-

μεῖον τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων Ἀθηναίων, δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν προτεινομένην ἀναπαράστασιν· πάντως εἶναι δυνατὸν νὰ υποθέσωμεν ὅτι προέρχεται ἀπὸ παρόμοιον μνημεῖον τοῦ δημοσίου σήματος.

ἑσχάτοις τῆς Ἀσιανῆς ἠπείρου διαφθαρήναι δηλοῖ, τοὺς δὲ ἐν Σικελίᾳ. Γεγραμμένοι δὲ εἰσιν οἱ τε στρατηγοὶ πλὴν Νικίου, καὶ τῶν στρατιωτῶν ὁμοῦ τοῖς ἀστοῖς Πλαταιεῖς. Νικίας δὲ ἐπὶ τῷδε παρείθη, γράφω δὲ οὐδὲν διάφορον ἢ Φίλιστος, ὃς ἔφη Δημοσθένην μὲν σπονδὰς ποιήσασθαι τοῖς ἄλλοις πλὴν αὐτοῦ καὶ ὡς ἠλίσκετο αὐτὸν ἐπιχειρεῖν ἀποκτεῖναι, Νικία δὲ τὴν παράδοσιν ἐθελοντῆ γενέσθαι· τούτων ἕνεκα οὐκ ἐνεγράφη Νικίας τῇ στήλῃ, καταγνωσθεὶς αἰχμάλωτος ἐθελοντῆς εἶναι καὶ οὐκ ἀνὴρ πολέμῳ πρόπων.

Εἰκ. 2.

Πλαγία ὄψις.

Ἐπὶ τοῦ κυματίου τῶν στηλῶν ἐφέρετο πιθανῶς φράσις τις, ὡς Ἀθηναίων καὶ Πλαταιέων οἶδε ἐν τῷ πολέμῳ ἀπέθανον (πρβλ. IG I², 953). Ἐπὶ τῆς πρώτης στήλης εἶχον ἀναγραφῆ τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν καὶ τὰ ὀνόματα ἄλλων στρατιωτικῶν κατὰ τὴν τάξιν τῶν φυλῶν. Εἰς τὴν τελευταίαν στήλην εὐρίσκοντο «τὰ ἐλεγεία», τὰ ὁποῖα ἐδήλουν τοὺς τόπους, ὅπου ἐφονεύθησαν πολεμοῦντες. Ἡ φράσις τοῦ Πausανίου «Ἀσιανῆς ἠπείρου» ἀντὶ Ἀσίας εἶναι προφανῶς ποιητικὴ καὶ ἀνήκει εἰς τὰ ἐλεγεία. Φαίνεται ὅτι εἶχε γραφῆ ἐν ἐπίγραμμα διὰ τοὺς ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Χίῳ τελευτήσαντας καὶ ἄλλο διὰ τοὺς ἐν τῇ Ἀσίᾳ. Τὸ ἐλεγεῖον τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων, ἐπειδὴ οὗτοι ἀπετέλουν τὸ μέγιστον ποσοστὸν τῶν νεκρῶν καὶ ἐπειδὴ ἡ Σικελικὴ ἐκστρατεία ἦτο τὸ μέγιστον πολεμικὸν γεγονός, εἶχε γραφῆ χωριστὰ εἰς τὴν βᾶσιν τῶν στηλῶν εἰς θέσιν περιόπτου.

Ἀναπαράστασιν τοῦ μνημείου τούτου ἀπεπειράθη καὶ ὁ ΜΑ-ΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ΑΕ 1955, σ. 200, μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ. Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν αὐτὴν δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἐνεπίγραφος κρηπίς, ἡ ὁποία μόνη δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βᾶσιν πάσης ἀναπαραστάσεως.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ